

LESSİNG'İN BİLGE NATHAN'INDA 'ÜÇ YÜZÜK' METAFORU BAĞLAMINDA 'DİNÎ ÇOKLUK'

Ali Osman KURT*

—**Nathan:** “Ben bir Yahudiyim.”
—**Selahattin:** “Ben de bir Müslümanım. Hıristiyan da ikimizin ortasında”
(Lessing, *Bilge Nathan*, s. 83)

Özet

Avrupa entelektüel tarihinin en önemli düşünürlerinden birisi olan Lessing, Hıristiyan dünyasındaki önyargı ve hoşgörüsüzlükle mücadele etmiştir. Hıristiyanlık karşıtı yazılarından dolayı kendisine yazı yazma yasağı getirilmiştir. Bundan sonra o, görüşlerini tiyatrodaki sahneye koymuştur. Bu amaçla 'Bilge Nathan' isimli beş perdelik bir piyes yazmıştır. İlk ideolojik düşünce piyesi olma özelliği de taşıyan bu yapıt, “dinî çokluk” temeli üzerine kurulmuştur. Onun bu oyunda naklettiği "üç yüzük" öyküsünde, üç büyük dinin tüm mensuplarına hoşgörü çağrısında bulunur. Lessing'e göre gerçek din, duygu ve davranışlarda ahlaklı olmaktır.

Anahtar Kelimeler: G. E. Lessing, Bilge Nathan, üç yüzük öyküsü, dinî çoğulculuk, hoşgörü.

'Religious Plurality' in the Context of "Three Rings" Metaphor in Lessing's Nathan the Wise

Abstract

One of the most important thinkers in European intellectual History, Lessing fought prejudice and intolerance existing in the Christian world. Because of his anti-Christian writings, he was banned to write. For this reason he presented his views in the theater. For this purpose, he wrote Nathan the Wise. It was the first ideological thought drama based on "religious plurality". In "three-ring" parable

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, ali_osman_kurt@hotmail.com

which he quoted in this drama, he called tolerance to all members of the three major religions. Thus, he has continued to spread his idea and also had the opportunity to announce to the crowd. According to Lessing the true religion is to be moral in emotion and behavior.

Key Words: G. E. Lessing, Nathan the Wise, three ring parable, religious pluralism, tolerance.

Giriş

Kant'ın, 'insanın kendi kusuru nedeniyle düşmüş olduğu reşit olmama durumundan kurtulup aklını kullanmaya başlaması'¹ olarak tanımladığı Aydınlanma, tarihsel olarak 18. yüzyıl Batı Avrupa kültür çevresinde kullanılan bir kavramdır. 17. yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere'de John Lock ve David Hume, Fransa'da René Descartes ve Pierre Bayle öncülüğünde başlayan akılcılık, 18. yüzyıl başlarında G. W. Leibniz, Baruch Spinoza, Christian Wolf ve P. J. Spener'in eserleriyle Almanya'ya *Aydınlanma Çağı* olarak geçmiştir. Bu çağın ana ilkesi, aklı insan hayatına hâkim kılmak ve kilise dogmalarını yıkmaktır. Nitekim Spener, 'Hıristiyanların yalnız kendilerine bahşedilecek sandıkları öbür dünya mükâfatının, öldükten sonra, diğer din mensupları olan Müslümanlara ve Yahudilere de verileceğini', çağdaşı Wolf ise 'toplumun Kilise'nin duvarları arasına mahkûm olmadığını' dile getirmiştir.² Montesquieu "bağnaz düşünce bir şaşkınlık düşüncesidir" ve Voltaire de "yobazlık yeryüzünü kana boyamıştır" diyerek Hıristiyan düşüncesine karşı çıkmışlardır.³

Aklı önceleyen Aydınlanma Çağı'nın hazırlanmasında Immanuel Kant'ın (1724-1804) rolü büyük olmuştur. Aklı insan hayatına entegre eden Kant, reşit olmama durumunu, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışı olarak görmüş ve 'aklı kullanma cesaretin olsun' demiştir. '*Saf Aklın Eleştirisi*' ve '*Pratik Aklın Eleştirisi*' adlı eserleriyle Kant, kilise dogmalarını ve diğer insanlara karşı ön yargıları yıkmaya çalışmıştır.⁴

Aydınlanma filozofları *geleneğe* akılla karşı çıkmış, akıl yoluyla ayrıcalıklara ve cehalete karşı mücadelede mutluluk ve ilerlemeyi

¹ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, IV, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002, s. 2.

² Selçuk Ünlü, "Goethe Döneminin Ruhunu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya, 1994, Sa:3, s. 117.

³ Albert Bayet, *Dine Karşı Düşünce Tarihi*, (çev.: Cemal Süreyya), Broy yay., basım yeri yok, 1991, ss. 76-77.

⁴ Cevizci, s. 210.

sağlamayı umut etmişlerdi. Birçoğu aralarındaki fikir ayrılıklarına rağmen, Hıristiyanlığa ve kiliseye karşı düşmanlıkta birleşmişti. Bu dönemde metafizik merkezli din ve düşünce anlayışı, yerini insan merkezli bilim ve düşünce anlayışına bırakmıştır. Böylece insan gelenek ve vahiyden bağımsız olarak kendi kendini idare edebilecekti. Aydınlanma öncesi dönemde insan, hayatını kilise kanunları doğrultusunda düzenlerken, 18. yüzyıl sonrasında, kendi aklına göre düzenlemeye başlamıştır. Aydınlanma Çağı'nda kilisenin insan üzerindeki tesirinin tamamen kaybolduğu düşüncesi,⁵ Alman Aydınlanması söz konusu olduğunda geçerliliğini kaybeder. Almanya açısından “bu çağ hâlâ dinî bir çağdır.”⁶

Aydınlanma Çağı'nın din anlayışı ise, ‘doğal din’ ya da ‘akıl dini’dir. ‘Akıl dini ya da doğal din’, akılla bulunmuş, aklın benimsediği, her türlü dış form ve tarihten bağımsız olarak insanın doğasında yerleşik inançlardan oluşan dindir. 18. yüzyılda ‘tarihî olan’ çoğu kez yapma, bozulmuş ve akla aykırı; ‘doğal olan’ ise her yerde ve zamanda, her insanın özünde bulunan ve akla uygun olan şey demektir.⁷

‘Akıl dini’, genel olarak Hıristiyan dünyasındaki mezhep ayrılıklarının üstünde kalmak, mezheplerin dışında ve üstünde bir din doğrusu aramak şeklinde telakki edilmişti. Bu da bütün din ve mezheplere hoşgörülle yaklaşmakla mümkündü. Doğal dini savunan filozoflar için, herhangi bir kurumsal dine bağlanmak insan özgürlüğü için engel oluşturuyordu. Aydınlanma, bir yandan tarihî bir din olan Hıristiyanlık ile akıl dinini uzlaştırmaya çalışarak gerçek Hıristiyanlığın akla uygun olduğunu ispata uğraşırken, diğer taraftan ‘tarihî din’ ile tamamen ilişkisini keserek biricik din olarak ‘akıl dinini’ kabul etmişti. Salt akıl dinini savunanlar, ‘deistler’ veya ‘özgür düşünürler’ olarak adlandırılmışlardı.⁸

Fransız düşünür Jean Bodin (1530-1597) din konusundaki düşüncelerini ‘Yedilerin Konuşması’ adlı eserinde ortaya koymuştur. Bodin, her biri farklı bir dine mensup yedi kişiyi aralarında konuşturup onları bazı sonuçlara vardırır. Buna göre, dinlerden her biri,

⁵ Gunnar Skirbekk-Nils Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (çev.: Emrah Akbaş-Şule Mutlu), Üniversite Kitabevi yay., İstanbul, 1999, s. 316; Selçuk Ünlü, “18. Yüzyıl ve Yeni Alman Tiyatrosu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1992, Konya, Sa:1, s. 102.

⁶ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim yay., İstanbul, 1993, s. 49, 81.

⁷ Macit Gökberg, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s. 362.

⁸ Gökberg, s. 362.

ancak göreceli olarak doğrudur; kurtuluş ve mutluluğa erişmek için yalnızca akıl ve doğa kanunu yeterlidir, bunun için dinlerin yasalarına gerek yoktur; bütün dinler, doğal olan ve her insanda baştan beri bulunan *tek bir dinin çocuklarıdır*.⁹

Alman felsefesinin ilk büyük düşünürü kabul edilen G. W. Leibniz (1646-1716) ise Tanrı'yı akılla kavramayı, bilginin en yüksek ödevi olarak düşünmüştür. Ona göre, inançları akıl ile temellendirebilen din, 'akıl dini', realitede bulduğumuz din ise 'pozitif din', yani tarihî dindir. Buradan hareketle Leibniz, asıl dini akıl dini olarak, pozitif dinin dogmalarını ise değerce daha aşağıda ve akıl dinine rastlantısal olarak eklenmiş şeyler olarak görür. Dinde esas olan şeyin Tanrı sevgisi olduğunu ileri süren Leibniz, dinin doğrusu ile aklın doğrusunun uzlaşabileceğini de kabul eder. Fakat dinin bizzat kendisi bu uzlaşmaya elverişli olmayan güçlükler taşır. Çünkü her din beraberinde bir kurtuluş vaadi getirir.¹⁰

Aydınlanma felsefesine göre insan, doğası gereği iyidir ve insanın amacı bir sonraki hayatta kutsanmak değil, bu dünyada iyi olmaktır. Bu amaç, ancak insanın bilimi kullanmasıyla gerçekleştirilebilir. Aydınlanma düşünürlerine göre, akli normal işleyişinden alıkoyan bir takım faktörler vardır. Bu olumsuz faktörlerin başında kurumsal ve kültürel çevre gelir. Aklın bozulduğundan kiliseyi, devleti, batıl inançları, cehalet, sefalet ve önyargıyı sorumlu tutan Aydınlanmacı düşünürler, insanlara boş inançlar aşılardan, onların ceplerini ve gönüllerini ipotek altına alan, maneviyatlarından ziyade hırsları, bencillikleri, bağnazlıkları ve vahşilikleriyle tezahür eden papazları, dolayısıyla Katolik Kilisesi'ni suçlarlar. Aydınlanma bu engellerin aşılmasında, ahlaklılıkta ve dünyanın ilerlemesinde temel şarttır.¹¹

Aydınlanma filozoflarının dinî konulardaki bu derin felsefi tartışmalarını halkın anlamayacağı ortadadır. Bunları sade vatandaşın anlayacağı biçime sokan ve bunu edebî eserleriyle halka mal eden, Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) olmuştur.¹² Leibniz'in felsefesinin en önemli yorumcularından birisi olarak görülen Lessing,

⁹ Vahdettin Başçı, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 2002, ss. 27-35; Gökberg, s. 206-207.

¹⁰ Gökberg, ss. 320-321.

¹¹ Cevzici, s. 9; Skirbakk-Gilje, s. 316.

¹² Ünlü, "Goethe Döneminin Ruhu", s. 117.

çağının felsefî görüşlerini halka indirgeyen en etkili iki isimden birisi (diğeri Wolf'tür) kabul edilir.¹³

1. Gotthold Ephraim Lessing ve Düşünce Dünyası

Alman Aydınlanmasının önemli temsilcilerinden birisi olan Lessing, yaşadığı döneme damgasını vurmuş büyük bir şair, oyun yazarı, filozof,¹⁴ gazeteci ve eleştirmendir.¹⁵ 1729 yılında Saksonya'nın Kamenz kasabasında Lutheran bir papazın oğlu olarak dünyaya gelen Lessing, Leipzig'te teoloji ve tıp okumuş, 1748-60 yılları arasında Leipzig ve Berlin'de *Vossische Zeitung* gazetesinde editörlük, 1760-65 yıllarında General Tauentzien'in sekreterlik görevinde bulunmuştur.¹⁶ 1767-70 yılları arasında Hamburg Alman Ulusal Tiyatrosu'nda danışmanlık yapmış, 1770 yılında ise Wolfenbüttel Ulusal Kütüphanesi'nin (Bibliotheca Augusta) başına geçmiştir. 52 yaşında iken 1781'de bir seyahat için gittiği Braunschweig'te ölmüştür.¹⁷

Tipik bir aydınlanmacı düşünür olarak görülen Lessing, zamanının önyargılarına, donmuş kalıplarına karşı savaşımıştır.¹⁸ Bu fikri mücadeleleriyle Alman dinî ve kuramsal gelenekleri içine yerleşmiş unsurları, özel bir Alman formuna dönüştürmeye çalışmıştır. Martin Luther'in öncülük ettiği Alman entelektüel tarihinde çok önemli bir dönüm noktası kabul edilen Lessing, Goethe, Schiller, Fichte, Schelling ve Hegel için Alman idealist felsefesinin yolunu açan kişi olarak gösterilir. Bu yönüyle o, Alman halkı arasında oldukça meşhur olmuştur. Bazı hayranları önemini vurgulamak için, onu Luther'le karşılaştırmıştır. Örneğin Heinrich Heine onun için 'Almanya, Luther'den beri, Lessing'ten daha büyük birisini çıkar-

¹³ William S. Sahakian, *Felsefe Tarihi*, (çev.: Aziz Yardımlı), İdea yay., İstanbul, 1997, s. 141; Çiğdem, s. 83 vd.

¹⁴ Bazı kaynaklarda Lessing'in filozof olmadığı da söylenir. Bkz. H. B. Nisbet, "Lessing and Philosophy", *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, s. 133; Gökberg, s. 367.

¹⁵ Barbara Fischer-Thomas C. Fox, "Lessing's Life and Work", *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, s. 13.

¹⁶ T. W. Rolleston, *Life of Gotthold Ephraim Lessing*, Walter Scott, London, 1889, s. 15, 60-99; Gürsel Aytac, *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, Multilingual, İstanbul, 2001, ss. 60-63.

¹⁷ Rolleston, s. 132 vd.; Fischer-Fox, ss. 17-36.

¹⁸ Gökberg, s. 367.

mamıştır. Bu iki adam, bizim gururumuz ve mutluluk kaynağımızdır' nitelemesinde bulunur.¹⁹

Lessing'i 'modern Protestanlığın kurucusu' olarak göstermeye çalışanlar olmuşsa da, gerçekte o teolojik olarak farklı bir yol tutmuş, Luther'in görüşlerini benimsememiştir. Onun arkasında kilise ve zenginler yoktur. Teolojik mücadelesini tek başına sürdürmüştür. Bunu söylerken, Lessing'in bir teolog ve filozof olmadığını unutmamak gerekir. Onun 'ben bir teolog değilim, sadece teolojiye sathi bir ilgi duyuyorum. Ben belli bir sistemi desteklemek için herhangi bir ahit yapmadım' sözleri teolojiyle olan ilişkisini çok net ortaya koyar. Buna karşın onun teoloji ve felsefeye katkısı büyüktür.²⁰

'Tarihî dinlere' karşı *deistler* gibi sert bir tutum sergilemeyen Lessing, dinî duruş olarak muhafazakâr Hıristiyanlık ile çağındaki radikal deistler arasında yer almıştır.²¹ Ona göre hem vahye sınıksız bağlanan ortodokslar hem de deistler yanlıgı içindedir. Vahye sınıksız bağlı kalınmaz, çünkü vahyin kutsal kitaptaki şekli, belli bir dönemin görüşünü dile getirir. Bu döneme ise artık dönülemez. Ona göre deistlerin yanıldığı nokta ise dini, kitaptan ibaret saymalarıdır.²²

Lessing'in çifte hakikat konusundaki 'tarihin arızî hakikatleri, mantığın zorunlu hakikatleri için asla delil olamaz' şeklindeki meşhur sözü, kendi çağındaki Protestan teolojisi için söylenmiştir. Bu iki çeşit hakikatin arasındaki uçurumu açıklamak için o '*çirkin büyük uçurum*' benzetmesi yapar. Bununla tarihe güvenemeyeceğimizi anlatan Lessing, şimdi bildiğimizle geçmiş hakkında yazılanlar arasında 'büyük bir uçurum' olduğunu, geçmişle ilgili anlatılanların vakıyyla aynı olmadığını belirtir. Örneğin mucizelerin anlatılması, mucizenin kendisi değildir. Kutsal Kitap'ta peygamberlik hakkında anlatılanlar da, peygamberlik değildir. Bu durumda, iki gerçeklik arasındaki bu derin ayrılığı ve geçmişte olup biteni anlama sorunu ortaya çıkmaktadır. Lessing bu düşüncesini, kendi dönemindeki Leibniz ve Kant gibi filozofların

¹⁹ Toshimasa Yasukata, *Lessing's Philosophy of Religion and the German Enlightenment*, Oxford University Press, New York, 2002, ss. 3-4.

²⁰ Yasukata, ss. 5-7.

²¹ Fischer-Fox, s. 13.

²² Gökberg, s. 367.

zorunlu hakikatlerin *a priori* olarak bilindiği, yani tecrübenin konusu olmadığı görüşüne dayandırır.²³

Lessing, İncil'i Hıristiyanlığın gelişmesindeki belli bir evre olarak görür ve *'İnsanlığın Eğitimi'* isimli yapıtında, akıl dini ile vahyi uzlaştırmaya çalışır, Hıristiyanlığın akliliğini ispata çalışır. Eğitim nasıl bireyler içinse, vahiy de tüm insanlık içindir. Tanrı, vahyi insanlığı eğitmek için bir araç olarak kullanmıştır. İnsanlığın mükemmelliği, mutlak mükemmelliği Tanrı'ya hasrederek ancak yakalayabileceğine inanır. Bunun da yolunun eğitimden geçtiğini söyler.²⁴ Ona göre Tanrı insanlığı üç evrede eğitmektedir: İlk basamağın ana kitabı 'Eski Ahit'tir. Bu evre insanlığın çocukluk dönemidir. İkinci evrede İsa gelmiştir. 'Yeni Ahit' insanlığın eğitimindeki ikinci kitaptır. Üçüncü basamağa bundan sonra geçilecektir. Birinci basamakta vahiy, Tanrı'nın yasaları olarak görülür. Kurallara uyanlara ödül vaat edilirken, bozanlar ceza ile korkutulur. İkinci basamakta iyilik, öbür dünya için yapılırdır. Son basamakta ise iyilik, iyilik olduğu için yapılacaktır. Nasıl ki eğitim, insanda var olandan başkasını oluşturamazsa, vahiy de aklın kendiliğinden ulaşacağı şeylerden başkasını ortaya koyamaz. Ona göre akıl, vahyin öğrettiklerini kendiliğinden bulabilirdi, ancak çok geç bulurdu.²⁵ Lessing'in bu görüşü, Aydınlanma felsefesinin *fallibilizm*, yani insan aklının hangi dinin gerçek olduğunu bilemeyeceği düşüncesine aykırıdır.²⁶

Lessing, döneminin teolojik tartışmalarında kendi duruşunu asıl uğraş alanı olan edebiyat ve tiyatrodaki göstermiştir. Fikir yazıları

²³ Yasukata, s. 67; Cevizci, s. 214.

²⁴ Fischer-Fox, s. 14; Yasukata, s. 37.

²⁵ Lois C. Dubin, "The social and cultural context: eighteenth century Enlightenment", *History of Jewish Philosophy*, (eds.: Daniel H. Frank and Oliver Leaman), Routledge, London and New York, 2005, s. 572. Benzer görüşler, yani insanın aklıyla Allah'ı bulabileceği düşüncesi, İbn Sina, İbn Tufeyl ve İbn Nefis'in eserlerinde mevcuttur. İbn Sina ve İbn Tufeyl, insanın ontik yapısına yerleştirilen tecrübe ve akletme yeteneklerine dayalı olarak yetkinliğe ulaşabileceğini göstermek üzere 'Hayy b. Yakzan' adlı eserlerini kaleme almışlardır. (Bkz. İbn-i Sina ve İbn-i Tufeyl, *Hay bin Yakzan*, (çev.: M. Şerafeddin Yaltkaya ve Babanzade Reşid; Hazırlayan: N. Ahmet Özalp), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 55). Aynı amaçla İbn Nefis de 'er-Risale el-Kamiliyye'sini yazmıştır. "Bu eserlerde, bireyin yetkinliği elde ediş süreci ve bu süreçteki sezgisel/deruni tecrübesi (İbn Sina) ve dışsal tecrübesi ve aklıyla elde ettiği kazanımlar (İbn Tufeyl) anlatılmaktadır. Bu eserdeki temel vurgu şu noktadır: kimenin yerleşik olmadığı bir adada yetişen bir insan, kendi tecrübesi ve doğal akıl yürütmesiyle doğal, felsefi ve teolojik hakikatleri keşfedebilmektedir." Bkz. Şaban Ali Düzgün, "İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkani", *Kelam Araştırmaları*, 4:2 (2006), ss. 17-18.

²⁶ Dubin, s. 570.

ve oyunları, Alman edebiyatını büyük ölçüde etkilemiştir. Dönemin şairleri ve oyun yazarları arasında bir Alman kimliği belirleme ve ulusal bir edebiyat kurma yarışında Lessing başı çekmiştir. Lessing'in bu çabası, o dönemde Fransa, İspanya ve İngiltere'nin aksine Almanya'nın millî bir devlet olmamasından kaynaklanmaktadır.²⁷

Fransız kültürünü savunanlara karşı mücadele eden Lessing, Johann Christoph Gottsched'i (1700-1766) ve Fransız klazizmini eleştirmiş, Fransızların eski Yunanlıları ve Aristoteles'in tiyatro kuramını doğru anlamadıklarını ileri sürmüştür. Gerçek tiyatro kaynağının yunan düşüncesi ve Shakespeare olduğunu savunmuştur. Onun bu çabaları sonuç vermiş, Alman edebiyatı Fransızları taklitten kurtarıp ona kendi yolunu açmıştır. Çünkü Fransız klasik tragedyasındaki amaç halkı korkutarak mutlakiyet rejimini güvence altına almak ve ona süreklilik kazandırmaktır. Lessing'in amacı, burjuva için bir tiyatro oluşturmaktır. Bu tiyatrodaki kahramanlar krallar ve soylular değil, burjuvadan kimseler olacaktır. Halk salt güldürünün objesi olmaktan kurtulacaktır. Onun sorunları ve dertleri tragedya aracılığıyla da yansıtılacaktır. Bu yüzden Lessing mevcut tiyatro eserlerini eleştirmiştir. Bu düşünceleri sebebiyle burjuvazinin desteklediği Lessing, döneminde Almanlığın en büyük savunucusu olmuştur.²⁸

Küçük yaşlardan itibaren tiyatroya ilgi duyan Lessing, Almanya'da yeni bir tiyatro anlayışı tesis etmek istemiştir. Tiyatroda Feodalizm karşıtı görüşleri temsil etmiş, yalnızca saray mensupları için değil, bütün herkes için bir tiyatro kurmayı hedeflemiştir. Ona göre tiyatro, yabancı tesirlerden arındırılmış olmalı ve milletin güncel meselelerini konu edinmelidir.²⁹ Sanatın ahlakî ve eğitici işlevi üzerinde duran düşünür, klasik sanatın masalsi yönüne karşı, gerçekçi sanatı savunmuştur.³⁰ Özellikle tiyatroyu '*ahlak dünyasının okulu*' olarak görmüş, bu sayede erdem, ahlak, hoşgörü kavramlarını sahnede işlemiştir.³¹

²⁷ Fischer-Fox, s. 14

²⁸ Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi 3/ Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü (XIX ve XX. Yüzyıllar)*, Bulut yay., İstanbul, 2001, ss. 151-152; Hüseyin Salihoglu, "Alman Edebiyatında Fırtına ve Tepki", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1998, Ankara, Sa.: 3, s. 200; Gökberg, s. 367; Fischer-Fox, s. 13.

²⁹ Ünlü, "18. Yüzyıl ve Yeni Alman Tiyatrosu", s. 104.

³⁰ http://medeniyetmektebi.org/mm/index.php?option=com_content&task=view&id=527 (23.12.2010)

³¹ Ünlü, "Goethe Döneminin Ruhu", ss. 117-118.

Lessing, Hamburg'ta Alman Milli Tiyatrosu'nun kurulmasına öncülük ettikten sonra, üç yıl boyunca burada oyun yazarlığı ve danışmanlık yapmıştır. Günümüz Alman tiyatrosunun gelişmesinde onun oyunlarının önemli katkısı olmuştur. Onun kaleme aldığı oyunlardan bazıları şunlardır: *'Bayan Sara Sampson (Miss Sara Sampson)'*, *'Emilia Galotti'*, *'Philatos'*, *'Barnhelm'li Minna (Minna von Barnhelm)'*, *'İnsanlığın Eğitimi (Die Erziehung des Menschengeschlechts)'*, *'Yahudiler (Die Judaen)'* ve *'Bilge Nathan (Nathan der Weise)'*. Bunlar içerisinde onun 1779'da kaleme aldığı *'Bilge Nathan'*³² isimli eser, *ilk ideolojik düşünce piyesi* olarak kabul edilmektedir.³³

Lessing'in tiyatrodaki ortaya koymaya çalıştığı şey, Aydınlanma düşüncesinin temel tezleri *insan sevgisi* ve *hoşgörü* temeline dayanır. Zira Aydınlanma, 17. yüzyıl Avrupa'sının din ve mezhep savaşları altında acı çeken insanlarına hoşgörünün huzur ve güvenini verir. Yaşanan dinsel kavgaların acı tecrübeleri, Avrupa'da düşünürleri şu sonuca götürmüştür: 'Dinsel çeşitliliğe hoşgörü, siyasî bir gerekliliktir.' sözü, Aydınlanmacıların dilinde 'hoşgörüsüzlük iç çatışmanın, hoşgörü iç barışın sebebidir.' anlayışına götürmüştür.³⁴ Lessing'in buradaki rolü, bu iki kavrama tiyatrodaki en belirgin anlamlarını kazandırmış olmasıdır. Hoşgörü, en genel anlamıyla, dil, din, ırk, renk farkı gözetmeksizin, insanın insanı sevmesi, ona yaklaşmasıdır. Fakat Lessing'e göre özgürlük, eşitlik ve hoşgörüyü genel ilkeler olarak benimsemek, Aydınlanma'nın amaçlarını anlamak için yeterli değildir. Bunların pratikte ortaya konulması gerekir.³⁵

Gerek 'önyargı' karşıtlığına dayalı bir perdelik tiyatro oyunu *'Yahudiler'*, gerekse 'hoşgörü' temeline dayalı *'Bilge Nathan'*, bu anlamda hem kendi döneminde ve hem de sonraki çağlarda büyük ses getirmiştir.³⁶ Özellikle *'Bilge Nathan'* isimli yapıtında, kilisenin baskısıyla toplumda diğer milletlere, ırklara ve dinlere karşı yerleşik olumsuz ön yargıları yıkmayı amaçlamıştır. Bunda da büyük oranda

³² Bu eser, Hayrullah Örs tarafından *'Bilge Nathan'* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiş ve 1981'de Kültür Bakanlığı tarafından basımı yapılmıştır. Bkz. G.E. Lessing, *Bilge Nathan*, (çev.: Hayrullah Örs), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1981.

³³ Aytaç, ss. 66-67; Yasukata, ss. 18-20.

³⁴ Dubin, s. 570.

³⁵ Yasukata, s. 34 vd.

³⁶ Yasukata, s. 34 vd.

başarılı olmuştur. Nitekim bu eserin pek çok taklidinin yazılmış olması, bunun en büyük kanıtıdır.³⁷

Aydınlanma düşünürlerince, diğer din mensuplarına karşı hoşgörülü olmak, aydınlanmacı, hümanist ve evrensel ideallerin özü olarak düşünülmüş, 'dinî öteki', insan olma noktasında insan türünün bir üyesi olarak kabul edilmiştir.³⁸ Hümanizma'nın akılcı çizgisinde giden bu akımın özellikleri, iyimserlik, yaşama sevinci, dünyevîlik, hoşgörü ve mutluluk idealidir.³⁹ Teorik olarak Aydınlanma - toplum barışı için tehlike arzedenler hariç- herkes için hoşgörüyü öngörmüştür. Hoşgörüsüzlüğü ise seküler devlete ve insanlığa karşı bir suç, uygar olmayan, seküler bir günah olarak eleştirmiştir. Hoşgörülü olmak ise, herkese dinî pratiklerini yapma hakkının verilmesi ve bireysel haklarının garanti altına alınması olarak yüceltilmiştir.⁴⁰

Lessing'in 'Nathan der Weise' isimli eserinin Türkçe çevirisinin önsözünde kitap hakkında şunlar söylenir: 'Descartes, John Locke, David Hume, Leibniz gibi akılcı filozofların öğretilerinden kaynaklanan 'Aydınlanma Akımı'nda akıl ilkesinin egemenliği, çağdaş Protestan taassubuyla çatışma durumunu hazırlamıştır. Çünkü koyu Hıristiyanlardan farklı olarak, Aydınlanmacılar için Tanrı'nın insana en büyük lütfu, Hıristiyanlık değil, akıldır. Akıl, insana evrenin yaratıcısı ve yöneticisi olan büyük güce inanmada, iyiyle kötüyü ayırt etmede yol göstericidir. Bu görüş açısından bakıldığında dinler arasındaki fark azalmakta, Tanrı'ya inanç esas alındığından dinlerin her birine karşı saygı ilkesi ortaya çıkmaktadır. İşte 'Bilge Nathan' bu temele dayalı bir dinî hoşgörü eseridir.'⁴¹

2. Lessing'in Hıristiyanlık Eleştirisi ve Bilge Nathan'ı Yazması

Bilge Nathan, Lessing'in Hamburg'ta Aziz Katherine Kilisesi papazı Johann Melchior Goeze (1717-1786) ile yaptığı dinî tartışmalarının bir ürünüdür. Lessing'in bu tartışmadaki konumunu tam ve doğru anlamak için, kitapta ifade edilen dinî düşüncenin ve Lessing'in Bilge Nathan'ı yazmasına sebep olan şartların bilinmesi gerekir.

³⁷ Ünlü, "18. Yüzyıl ve Yeni Alman Tiyatrosu", s. 104.

³⁸ Dubin, s.573.

³⁹ Lessing, s. 3.

⁴⁰ Dubin, s. 573.

⁴¹ Lessing, s. 3.

Lessing, yazdıklarının Hıristiyanlığa karşı radikal eleştiriler içerdiğinden dolayı, kendisine ve ailesine karşı bir kötülük yapılmamasından korkan Hermann Samuel Reimarus'un yazılarını 1777-78 yıllarında 'Wolfenbütteler Fragmente' (*İsimsiz Bir Yazardan Fragmanlar*)' adıyla yayınlamıştır.⁴² Bu eser, dine karşı antidogmatik eleştirileri içermektedir.⁴³ Lessing, Reimarus'un yazılarını yayınladıktan sonra hem Luther taraftarlarından hem de liberal teologlardan aşırı bir tepki gelmiştir. Özellikle Hamburg Engizisyon üyesi Johann Melchior Goeze ile Lessing arasındaki polemğin, Reform'dan beri yapılan en şiddetli tartışma olduğu söylenir. Goeze, Lessing'in yayınladığı bu kitabı, Hıristiyanlığın düşmanca bir inkârı, bunu yayınlayan kişiyi de, tüm Hıristiyan dünyasıyla alay eden bir inkârcı olarak itham etmiştir. Lessing'in muhalifleri Kutsal Kitab'ın vahyedilmiş bir hakikat olduğunu, onun literal olarak anlaşılması gerektiğini savunuyor, Kutsal Kitab'ın vahyi hakikatinin herhangi bir şekilde sorgulanmasını, ceza gerektiren din değiştirmeye denk görüyorlardı. Lessing ise onlara karşı akılcı, liberal ve hoşgörülü bir Hıristiyanlığı savunuyordu.⁴⁴

Lessing'in yayınladığı fragmanların yazarı Reimarus, yapıtında hem Yahudiliğe hem de Hıristiyanlığa ciddi eleştiriler yöneltmiştir. Reimarus, 'akıl dini' üzerinde durmuş ve Yahudiliği, ölümsüzlük düşüncesine yer vermediği için aklî din standartlarına uymamakla itham etmiştir. Pek çok Eski Ahit öyküsünün (Çıkış gibi) güvenilirliğini ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda Yeni Ahit'teki İsa'nın dirilişiyle ilgili anlatımlardaki çelişkileri ortaya koymuştur. Hıristiyanlığın tarihsel delillerini inceden inceye tartışan düşünür, doğrudan Hıristiyanlığın ana kalesini –diriliş doktrinini- hedef almıştır. Bu konudaki tartışmasında, Yeni Ahit'teki anlatımlarda on

⁴² Lessing, bu yazıların ilk beşini 1777'de, sonuncusunu ise 1778'de yayınlamıştır. Reimarus'un yazdığı, Lessing'in yayınladığı *İsimsiz Bir Yazardan Fragmanlar*' kitabı şu bölümlerden oluşmaktadır: (1) Papazlarda Aklın Kötülenmesi Üzerine (*On the Denunciation of Reason in the Pulpits*), (2) Akıl zemininde herkesin inanabileceği bir Vahyin olanaksızlığı (*The Impossibility of a Revelation which all men can believe on grounds of Reason*), (3) İsrailoğullarının Kızıl Deniz'i Geçişi (*The Passage of the Israelites through the Red Sea*), (4) Eski Ahit Kitapları bir Din ortaya koymak için yazılmamıştır (*That the Books of the Old Testament were not written to reveal a Religion*), (5) Diriliş Sebepleri Üzerine (*On the Accounts of the Resurrection*), (6) İsa ve Havarilerinin Gayeleri Üzerine (*On the Aims of Jesus and His Disciplines*). Bkz. Rolleston, s. 165.

⁴³ Aytaç, s. 66.

⁴⁴ Arno Schilson, "Lessing and Theology", *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, s. 170 vd; Yasukata, ss. 18-20, 45.

adet ‘uzlaştırılmaz çelişki’ bulunduğunu ve birbiriyle tutarsız olan anlatımların inanmaya değer olmadığını ileri sürmüştür. İsa’nın dirilişiyile ilgili gerçeğin, Yahudiler arasında geçerli olan görüşün – yani havarilerin İsa’nın cesedini mezardan çaldıklarının- bu konuda gerçeği ifade ettiğini ileri sürmüştür.⁴⁵ Bununla alakalı olarak, son fragmanda, İsa ve havarilerin ilk önce dünyevî bir krallık kurmayı amaçladıkları, ancak İsa’nın ölmesiyle bu beklentilerinin gerçekleşmediği, bu yüzden onların ‘diriliş’ iddiasını ortaya attıkları ve böylece Hıristiyan propagandasının niteliğinin de değiştiği belirtilmektedir.⁴⁶

Lessing ortodoksluğu (orthodoxy), şimdi veya daha sonra dökülecek ‘kirli suya’ benzetmiş, ancak ‘yeni moda teoloji’nin, yani ‘neoloji’nin yanında da olmamıştır. Ona göre neoloji, insanlığın aydınlanması için güdülen amaç için ortodoksluktan daha büyük bir engeldir. Çünkü ortodoksluk ‘kirli su’ gibi ise neoloji ‘sıvı gübreye’ benzer. Dolayısıyla her ikisi de pistir. Fakat kirli su (ortodoksluk), sıvı gübreye (neoloji) göre daha çok tolere edilebilir.⁴⁷

122 | db

Hıristiyanlık ve Kutsal Kitap kritiği de yapan Lessing, dinin Kutsal Kitap’tan önce; Hıristiyanlığın da İncil yazarları ve havarilerin yazılarından önce var olduğunu ileri sürmüştür. Kutsal Kitap’ın ilk yazılmaya başlanmasından ve yazımının tamamlanmasından önce, çok uzun bir zaman geçmiştir. Bu yüzden dinin tüm hakikatlerinin bu metinlere bağlı olduğunu söylemek imkânsızdır. Yazılı gelenekler, İncil yazarlarının ve havarilerin kendi hakikatleriyle yorumlanmıştır. Dolayısıyla din, Kutsal Kitap’ta yazılanlardan dolayı hakikat değildir. Başka bir ifadeyle Kutsal Kitap, din değildir.⁴⁸

Lessing’in ‘Kutsal Kitap, İncil yazarlarının ve havarilerin düşüncelerine dayandığı için din değildir’ iddiasına karşılık Goeze şöyle cevap vermiştir: ‘İncil yazarları ve havarilerin Kutsal Ruh’un ilhamıyla düşünen ve yazan insanlardır. O zaman birisi de şunu söyleyebilir: ‘Hıristiyan dini, İncil yazarları ve havarilerin düşüncesi olduğu için veya daha doğru bir ifadeyle bizzat Tanrı’nın düşüncesi olduğu için doğrudur’ diyebilir. Bu yüzden Kutsal Kitap dindir ve ona karşı gelmek dine karşı gelmektir.’⁴⁹

⁴⁵ Schilson, s. 163; Rolleston, s. 162.

⁴⁶ Rolleston, s. 165.

⁴⁷ Yasukata, ss. 22-23.

⁴⁸ Yasukata, s. 45.

⁴⁹ Yasukata, ss. 45-46.

Lessing'in Hıristiyanlıkla ilgili 'her kim Hıristiyanlığı daha çok ikna edici bir şekilde bana ispata kalkışsa, daha fazla şüphelenememe sebep oluyor' sözü, onun Hıristiyanlık eleştirisinin boyutunu göstermektedir. 'Engizisyoncu' olarak adı çıkmış olan Goeze, kendisini Lutheranlığın savunucusu olarak göstermiş ve Lessing'e şiddetle saldırmıştır.⁵⁰ Goeze, Lessing'in doğrudan veya dolaylı olarak kutsal dinlerine ve onun biricik temeli olan Kutsal Kitab'a yönelik kötü niyetli saldırılar yaptığını öne sürerek ona karşı çıkmıştır. Goeze ve Lessing, karşılıklı birbirini suçlayıcı pek çok yazı kaleme almışlardır. Lessing'in, Goeze'e karşı cevap olarak yazdıklarından bazıları şunlardır: '*Bir Öykü (A Parable)*'; *Goeze Karşıtı On Bir Bölüm (the eleven-installment Anti-Goeze)*; *Hamburg'taki Hauptpastor Goeze'in çok gereksiz bir sorusuna, gerekli cevap (The Necessary Answer to a very Unnecessary Question by Hauptpastor Goeze in Hamburg)* ile Reimarus'a ait bölümlerden en saldırgan kısımlarını ihtiva eden '*İsa ve Havarilerin Gayeleri Üzerine (On the Aims of Jesus and His Disciples)*'.⁵¹

Lessing ile Goeze arasındaki karşılıklı itham ve suçlamaların dozu her geçen gün artmıştır. Sonunda Goeze, bu konuda otoritelerden yardım istemiştir. Bunun üzerine Brunswick dükü 1778'de bir bildiri yayınlarak tartışmayı Goeze lehine sonlandırmıştır. Bu bildiriyle birlikte 'Lessing'in dinî konularla ilgili yetkililerden izin almadan, hiçbir yerde, ne kendi ismiyle ne de müstear bir isimle herhangi bir şey yayınlaması yasaklanmıştır.' Bu yasağın

⁵⁰ Protestanlığın, barış ve sükun içerisinde yaşayan ve diğerlerine de güven veren hoşgörülü bir toplum oluşturması gerektiği düşünülebilir. Fakat Protestanlık, dünyevi bir ahlakılığı önermesini gerektirecek bağlayıcı bir öğretiden yoksun olan, hatta böylesi bir bağlayıcılığı gereksiz gören öğretilere sahiptir. (Hakan Olgun, Protestan Ahlakılığı Sorunu ve Philip Melanchthon, *Milel ve Nihal*, (2004), yıl 2 sayı 1, s. 116). Luther'in öncülük ettiği reformasyon, aslında özgür düşünce atılımı, aklın dogmalara karşı başkaldırısı değildir. ne Luther ne de Calvin, düşünce haklarının sınırsız olmasını ve herkesin gerçeğe serbestçe seçtiği yollardan gidebileceğini düşünmüştür. Kilise'nin Endüljans satışları biçimindeki halktan para çekmek için kullandığı kötü ve çıkarıcı uygulamalar karşısında giderek genişleyen ruhban karşıtlığıydı. Protestanlar, bir otoritenin yerine, başka bir otoriteyi, yani Kilisenin otoritesi yerine Kutsal Kitabın otoritesini geçirmişlerdir. Luther, vicdan ve ibadet özgürlüğüne karşıydı. Calvin ise hoşgörüsüzlükle ün yapmıştı. Öyle ki devleti Kilise'nin yönetmesi anlamına gelen "teokratik" bir yönetim biçimini istiyordu. Cenevre'de böyle bir yönetim bile kurmuştu. Katolikler, dünyayı sapıklardan temizlemek istiyordu. Protestanların amacı da, kendilerine karşı olan bütün insanları ülkelerinden atmak olmuştu. Bkz. Bayet, s. 55 vd.; John Bury, *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*, (çev.: Durul Batu), Erdini yay., 1978. (http://web.itu.edu.tr/~bulu/favorite_books_files/dusunce_ozgurlugu.pdf 04.01.2011).

⁵¹ Yasukata, s. 24, 42; Rolleston, s. 165.

ardından Lessing, dinî düşüncesini bir tiyatro oyunu içerisinde ele almak istemiş ve bu amaçla '*Bilge Nathan*'ı yazmıştır. Fakat o, teolojik tartışmaları bırakmamış, yalnızca bunu farklı bir alanda devam ettirmek istemiştir.⁵²

Bilge Nathan'ı yazmadan önce Lessing, bu düşüncesini ilk olarak kardeşi Karl'a 1778'de bir mektup yazarak açmıştır. Onun ve kendi yakın dostu Yahudi filozofu Moses Mendelssohn'un bu konudaki fikirlerini öğrenmek istemiştir. Kardeşi cevabi yazısında, bir an önce Nathan'ı tamamlamasını, Mendelssohn'un da bunu çok beğendiğini bildirmiştir. Fakat Mendelssohn, Lessing'in aşırı derecede kısır teolojik tartışmalara dalmasından korkmuş, bu konuda ona önemli tavsiyeleri olmuştur. Lessing'in yazacağı piyesin bir komedi tarzında olmasını, izleyenlerin bunun insanları eğlendirme ve güldürme amacıyla yazıldığını düşünmelerinin, teolojik tartışmalarla hiçbir ilişki kurmamalarının sağlanmasını önermiştir. Kardeşi ise Goeze ile yaptığı tartışmalara son vuruşu yapacak 'gerçekten eğlenceli bir son' yazmasını tavsiye etmiştir. Dolayısıyla ondan 'teolojik komedi' yazarak, Goeze ile giriştiği tartışmasını devam ettirmesini istemiştir. Lessing, kardeşinin değil, kadim dostu Mendelssohn'un tavsiyesine uymuştur.⁵³ Böylece o, burjuva tiyatrosu anlayışı doğrultusunda tragedya ile komedyayı temelde birbirinden ayırmayıp, hoşlanma ortak paydasında toplamıştır. Oyunlarında, bir yargıya varmaktan çok, kişileri özgür düşünmeye yöneltir ve kişiler arasında bu şekilde kurulan bağların toplumu daha sağlıklı kılacağı düşüncesine ulaşır.⁵⁴

Lessing, salt duygu veya salt mekanik akılcılığı da eleştirir. *Bilge Nathan*'da bunu çok güzel ortaya koymuştur. Mesela *Nathan*, çocuklarını ve karısını Hıristiyanların saldırısında kaybetmesine rağmen Hıristiyan bir kızı evlatlık alır. Sultan Selahattin kimseye yapmadığını yapar ve kardeşine benzediği gerekçesiyle Tapınak Şövalyesini affeder. O dönemde pek de alışık olunmayan bu şeyler, Lessing tarafından oyunun merkezine alınmıştır. Oyundaki karakterler, adeta dönemin çatışma ortamından özenle seçilmiş birer semboldür. Lessing, oyunda farklı etnik, dinî ve toplumsal alanlar-

⁵² Schilson, ss. 172-174; Yasukata, s. 20, 42, 73; Patrick Maxwell, Gotthold Ephraim Lessing, George Alexander Kohut, *Nathan the Wise a Dramatic Poem*, Bloch Publishing Company, New York, 1917, ss. 24-25.

⁵³ Yasukata, ss. 73-74; Rolleston, s. 179.

⁵⁴ http://medeniyetmektebi.org/mm/index.php?option=com_content&task=view&id=527 (23.12.2010)

dan gelen çatışma sembollerini bir araya toplamıştır. Oyunun sonunda, sembol olan bu insanların çoğunu –Sultan Selahattin, Tapınak Şövalyesi ve Recha- aynı aileye mensup insanlar yaparak, asıl söylemek istediğini anlatmış olur. Oyundan anlaşılacağı üzere Lessing için kardeşlik çok önemlidir, ama bu kardeşlik, kan bağından ya da herhangi bir cemaate mensup olmaktan gelen kardeşlikten çok, insani boyutta ulaşılan bir kardeşliktir.⁵⁵ Sultan Selahattin, Tapınak Şövalyesini kardeşine benzettiği için affederken, oyunun sonunda birbirine âşık olan Tapınak Şövalyesi ile Recha'nın aslında kardeş oldukları anlaşılır.⁵⁶

Bilge Nathan'ın olay örgüsü özetle şöyledir:

*Bir tüccar olan Yahudi Nathan, ticaret için çıktığı bir seferden dönüşünde evinde bir yangın çıktığını, kızı Recha'yı bu yangından, Tapınak Şövalyesi'nin kurtardığını öğrenir. Tapınak Şövalyesi, esir düşmüşken, ölen kardeşine olan benzerliği nedeniyle Sultan Selahattin tarafından affedilen bir kişidir. Sultan Selahattin'in bir Tapınak Şövalyesini affetmesi, Tapınak Şövalyesinin de bir Yahudi kızını kurtarması o dönem için gerçekleşmesi mümkün olmayan şeylerdir. Recha'ya göz kulak olması için Nathan'ın evinde bulunan Daja, onun Nathan'ın evlatlığı olduğunu ortaya çıkarır. Nathan Recha'yı, karısı ve çocuklarının ölümünden sonra Tanrı tarafından kendisine verilen bir hediye olarak kabul etse de, Hristiyan bir kızı Yahudi gibi büyüttüğü için suçludur. Tapınak Şövalyesi, Nathan'ın Recha'yı Hristiyan olduğu için kendisiyle evlendirmeyeceğini düşünür. Bunun için Kudüs patriği aracılığıyla Nathan'ın bu sırrını ortaya çıkarmaya çalışır. Sonunda Recha ve Tapınak şövalyesinin kardeş oldukları, Tapınak şövalyesinin ise Sultan Selahattin'in ölen kardeşinin oğlu olduğu anlaşılır. mutlu son gelir.*⁵⁷

Bilge Nathan oyunu, dış dünyada dayatılan birçok şeyin -din, ırk, mezhep gibi- insanlığı kardeşlikten ve iyilikten uzaklaştırdığını, barışın ancak yakınlaşmayla mümkün olduğunu öğütler. Lessing, üç büyük din (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam) arasındaki ayrılığın, bölünmenin ve birbirini reddetme durumunun, ancak özgür düşünce ile aşılabileceği düşüncesindedir.⁵⁸

⁵⁵ Tüm insanların kardeşliğine ve hoşgörüyü vurgu yapan bir başka düşünür Voltaire'dir. Hoşgörü Üstüne isimli eserinde hoşgörünün bir insan hakkı olduğunu belirten Voltaire, "bütün insanlara kardeş gözüyle bakmamız gerektiğini söylüyorum. Nasıl yani? Bir Türk, bir Çinli, bir Yahudi kardeşim mi oluyor böylece? Elbette, hepimiz aynı babanın çocukları, aynı Tanrı'nın kulları değil miyiz?" Bkz. Bayet, s. 77.

⁵⁶ Rolleston, ss. 182-188.

⁵⁷ Öykünün tamamı için bkz. Lessing, *Bilge Nathan*, (çev.: Hayrullah Örs), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1981.

⁵⁸ http://medeniyetmektebi.org/mm/index.php?option=com_content&task=view&id=527 (23.12.2010)

Lessing, kendi din algısını bu oyundaki kahramanlara yüklediği misyonda anlatmaya çalışır. Örneğin *Recha*'da faydasız ve amaçsız bir gayret; *Tapınak Şövalyesinde* itici bir dinsel gurur; Hıristiyan *Patrik*'te tüm doğruluk ve yardımseverlik duygularını öldüren katı bir bağnazlık vardır.⁵⁹ Müslüman Sultan Selahattin, bilge ve hoşgörülü bir hükümdardır. Yahudi *Nathan* karakteri ise Lessing'in kafasındaki aydın kişinin, idealindeki özgür düşünen bireyin bir sembolü ve onun kendi 'insan ideali'dir. Dinî hurafelere karşı akıl yürüten ve ideal bir kişi olarak takdim edilen Nathan, Lessing'in otuz yıllık arkadaşı Mendelssohn'dan başkası değildir.⁶⁰

Lessing'in oyunda 'hoşgörü' temasının işlenişinde ve bir Yahudiyi ideal insan tipi olarak takdim etmesindeki amaç, yine kendisine ait 'Yahudiler' adlı piyesteki önyargı karşıtlığında olduğu gibi, Hıristiyan toplumunda yerleşik Yahudi düşmanlığının önüne geçmektir. Hıristiyanların Yahudilere eziyet etmekten vazgeçmelerinde ısrar eden düşünürler bile, para, batıl inanç ve seçilmişlik gibi bazı özellikleriyle sebebiyle onlar haklarındaki olumsuz düşünceleri devam ettirmişlerdir. Dohm ve Lessing gibi Yahudi müdafileri bile, çağdaş Yahudilerin büyük çoğunluğunun cahil/bilgisiz olduklarına inanmıştı. Yahudilerin durumunun iyileşmesi için iki seçenek önermişlerdir. Birisi, Yahudileri baskı altında tutan şartların ortadan kaldırılması, diğeri de Yahudilerin kendilerini değiştirmesi.⁶¹

Lessing'in Yahudilerle ilgili yaklaşımlarını anlatan 'Bilge Nathan', Almanya'da Yahudi emansipasyonun (eşit haklara kavuşup özgürleşmek) 'Magna Carta'sı olarak kabul edilmiştir. Başta Bilge Nathan olmak üzere, kaleme aldığı eserleri, Almanya'da Yahudi emansipasyonu tartışmalarında kritik bir rol oynamıştır. Ona göre Yahudilerle Hıristiyanların tarihsel bağları vardır ve Yahudilik, Hıristiyanlığın doğuşunun merkezinde yer alır.⁶²

Nathan'ın özgür düşünceye varma eylemi, tam da Lessing'in istediği gibi kuru bir düşünme eyleminden ibaret değildir. Nathan, Sultan Selahattin karşısında son derece cesaretlidir. Sultan Selahattin, Nathan'ı huzuruna çağırıp ona, tek tanrılı dinlerden hangisinin

⁵⁹ Rolleston, ss. 181-182.

⁶⁰ Yasukata, ss. 74-75; Dubin, s. 573.

⁶¹ Dubin, s. 574.

⁶² Willi Goetschel, "Lessing and the Jews", *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, ss. 186-187.

gerçeğe ve tanrının dinine en yakın olduğunu sorduğunda, Nathan bunu üç yüzük öyküsüyle cevaplandırır.

3. 'Üç Yüzük' Metaforu ve Dinî Çokluk

Aydınlanma çağı düşünürlerinden olan Lessing, kilisenin diğer dinlere karşı dışlamacı⁶³ ve aşırı dogmatik tutumları karşısında, 'çoğulcu' bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu döneme kadar teoloji alanında vurgu doğru inanç (orthodoxy) üzereyken, bu dönemden itibaren yerini doğru eyleme (orthopraxy) bırakmıştır. *Çağdaşı Kant'ta olduğu gibi onun için de, ahlakî idealizm ön plandadır.* Bu düşüncede, hiçbir dinî gelenek salt dogmatik ifadelerle diğer dinsel geleneklere karşı üstünlük iddiasında bulunamaz. Çünkü bir dinî geleneğin diğerlerine karşı üstünlüğü, ancak onun kendi inananlarına sağladığı faydalarla ölçülebilir.⁶⁴ Bu düşüncede temel değerler olarak zevk/mutluluk ve fayda vurgulanır. *Faydacılığa (utilitarianizm) bir geçişin olduğu bu dönemde fayda, bir eylemin iyi veya kötü olduğunu belirleyen ahlakî bir değerdir.* Bir eylemin doğru veya yanlış olduğunu tespitine yönelik nesnel ilke de geliştirilmiştir: "Bir eylem ne kadar çok insan için mutluluk sağlarsa, o kadar iyidir."⁶⁵

db | 127

Lessing'in adını koymadan Bilge Nathan'da ortaya koymaya çalıştığı dinî çokluk, "her dinsel geleneğin veya inancın kendi başına diğerlerinden bağımsız olarak taraftarlarını kurtuluşa götüreceği"⁶⁶ anlamında kullanılan dinî çoğulculuktan⁶⁷ farklıdır. Onun savunduğu, bir arada yaşamak durumunda kalan farklı din mensuplarının, önyargılardan uzak barış ve hoşgörü içinde yaşamalarıdır. Herhangi bir dinin diğerinden üstün olduğunu iddia etmemesidir.

⁶³ Dinî dışlayıcılık hakkında daha geniş bilgi için bkz. Musa Kazım Arıcan, *Dinî Tekelcilik*, Otto yay., Ankara, 2009.

⁶⁴ Mahmut Aydın, "Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2005, s. 20.

⁶⁵ "Faydacılık" ve buna karşı yapılan itirazlar için bkz. Skirbekk-Gilje, ss. 317-318.

⁶⁶ Aydın, s. 33.

⁶⁷ Dinî çoğulculukla ilgili bkz. Baki Adam, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Açısından Diğer Dinler*, Pınar yay., İstanbul, 2000; Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk*, Ayışığı kitapları, İstanbul, 2000; Mahmut Aydın (Derleyen), *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2005; Mustafa Alıcı, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu/Tarihçesi, Çeşitleri, Hedefleri, Problemleri*, İz yay., İstanbul, 2005; Ruhattin Yazoğlu-Hüsnü Aydeniz (Derleyen ve Çeviren), *Dinî Çoğulculuk/John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, İz yay., İstanbul, 2006; Adnan Aslan, *Dinler ve Hakikat/J. Hick ve S. H. Nasr'ın Felsefesinde Dinî Çoğulculuk*, İsam yay., İstanbul, 2006.

Lessing'in Bilge Nathan'da anlattığı 'üç yüzük' öyküsü, onun açık bir şekilde dinî düşüncesini ortaya koyar. Öyküde anlatılan olay, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların birlikte yaşadıkları Sultan Selahattin dönemi Kudüs'ünde geçmektedir. Bu öykü, Lessing tarafından, *İtalyan şair ve yazar Giovanni Boccaccio'nun (1313-1375) 'Decamerone'*⁶⁸ kitabından, kendi düşüncesine uyarlanarak alınmıştır. Oyunun tamamında verilmek istenen asıl mesaj, bu öyküde gizlenmiştir.⁶⁹ Boccaccio'nun öyküsünün kahramanı *Yahudi Melkisedek*,⁷⁰ *Lessing'in Bilge Nathan'ıdır.*

Öyküye göre, *Sultan Selahattin, Yahudi bilgisi Nathan'dan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinden hangisinin 'en doğru din' olduğunu öğrenmek istemesiyle başlar. İkisi arasında şöyle bir konuşma geçer:*

-Selahattin: 'O kadar bilge olduğuna göre, şunu söyleyiver bana; hangi inanç, hangi şeriat senin aklına en uygun geldi?'

-Nathan: 'Sultanım, ben bir Yahudiyim.'

-Selahattin: 'Ben de bir Müslümanım. Hıristiyan da ikimizin ortasında. Ama üç dinden yalnız biri gerçek olabilir...'

Cevabını almak için ısrarlı olduğunu anladığı Sultan'ın sorusuna Nathan, 'üç yüzük' öyküsüyle cevap verir:

"Eski zamanlarda zengin bir ailede babadan oğula geçen paha biçilmez bir yüzük varmış. Oğullardan hangisine verileceğini babanın kararlaştıracacağı bu yüzük, kimin eline geçerse o diğer kardeşlerinden üstün olurmuş. Böylece yüzük oğuldan oğula kalarak sonunda, üç oğlu olan bir babaya geçmiş. Bunların üçü de onun sözünden hiç çıkmazlarmış. Baba da üç oğlunu aynı derecede sevdiği için, aralarında bir ayırım yapmak istememiş. Mevcut yüzüğün aynısından iki tane daha yaptırıp üçüne de birer yüzük bırakmış. Sahte olanları gerçek olandan ayırmak imkansızmış."

Nathan'ın, özetle verdiğimiz bu cevabı karşısında Selahattin:

"Nasıl? Benim sorumun karşılığı bu mu olacak? Yüzükler! Şaka etme benimle! Düşünüyordum ki, sana saydığım dinler, kılığa varıncaya; yemeğe ve içmeye varıncaya kadar birbirinden ayırt edilebilirler."

⁶⁸ Giovanni Boccaccio, dünya edebiyatının ilk öykücüsü olarak tanınır. Onun 1348-1353 yılları arasında yazdığı 'Decamerone' eseri, on gün boyunca anlatılan yüz öyküden oluşur. O, öykülerinde dini konuları değil, doğrudan insanı anlatmış, günlük olayları ele almıştır. Bkz. Suat Sinanoğlu, "Giovanni Boccaccio", DTCF Dergisi, cilt XVI, sayı 1-2, Ankara, 1958, s. 30 vd.

⁶⁹ Schilson, s. 174; Ayaç, s. 66.

⁷⁰ Tales from Boccaccio, The Stratford Company, Boston, 1918, ss. 18-21.

-Nathan: “Bu doğru, ancak temelleri bakımından böyle değil. Hepsı de yazılı veya geleneksel olarak benzer tarihe⁷¹ dayanmıyor mu? Tarih de inançla kabul edilmesi gerekmez mi? Öyle değil mi? Kimin inancına daha çok güvenebiliriz? Kendi insanlarımızınkine değil mi? Kanından olduklarımıza değil mi? Çocukluğumuzdan beri bize karşı sevgilerini ispat etmiş olanlarınkine değil mi? Aldatılmanın bizim için faydalı olacağı yerlerde bile, bizi asla aldatmamış olanlara değil mi? Nasıl olur da ben, babama, senin babana inandığından daha az inanabilirim? Ya da benim dedelerimi yalancı çıkarmamak için, kendi dedelerini yalancılıkla suçlamayı senden isteyebilirim? Aynı şey Hıristiyanlar için de böyledir.”

Nathan, Sultan’ın anlattıklarından ikna olduğunu görünce, yarım bıraktığı yüzük öyküsüne yeniden döner. Öyküyü –özetle- şu şekilde tamamlar:

“Yüzüklerden hangisinin sahici olduğunu kimse anlayamadığı için, hangi oğlun üstün olacağını da bilememişler. Çocuklar kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüş, üçü de kendisindeki yüzüğün gerçek olduğunu iddia etmiş. Sonunda mahkemeye gitmişler. Davaya bakan bilge hâkim bu konunun çözümsüz olduğunu söyleyerek onları paylamış ve üçüne de şu öğüdü vermiş: ‘Babanız bu yüzüğü üçünüze de vermişse, herkes kendi yüzüğünün gerçek olduğuna inanabilir. Demek ki babanız hepinizi aynı seviyede seviyordu ve en büyük arzusu da birbirinizi sevmenizdi. Her biriniz çıkarız, ön yargılardan uzak sevginin peşinden koşun. Birbirinize tatlılıkla, candan geçinmekle, iyilik etmekle ve Tanrı’ya içten bağlılıkla yardım etsin.”⁷²

db | 129

Lessing’e göre Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar da, tıpkı bu üç kardeş gibi, kendi aralarında anlamsız çatışma içindedirler. O, üç büyük dinin doğruluğunu aynı düzeyde görmekte ve çoğunlukçu bir yaklaşım sergilemektedir. Tek tanrılı üç dinden her biri için insanın bu dinleri etik ve ahlaki kıstaslara göre yaşayabileceğini kabul etmektedir. Her dinin mensupları, kendi dininin gerçek olduğunu, ancak ve ancak eylemleri ve Tanrı’ya bağlılıklarıyla kanıtlayabileceklerdir. Lessing bu öyküyle, tarihî (semavî) dinler arasındaki çekişmeler için hoşgörüyü tavsiye etmektedir.⁷³

Nathan’ın cesareti ve Sultan’a verdiği cevap, özgür düşünme eyleminin cesaret ve doğrulukla yakından ilişkili olduğunu açıkça göstermektedir. Bireyin özgür düşünmesini engelleyen sosyal faktörlerin etkisinden sıyrılan Nathan, aklı sayesinde sultanın takdirini

⁷¹ Hayrullah Örs, kitabın orijinalinde “Geschichte”, İngilizce çevirilerinde “history” olarak geçen bu kelimeyi “hikâyeler” şeklinde çevirmiştir. Bkz. *Lessing’s Nathan the Wise*, (Translated from the German Ernest Bell), David McKay Publisher, Philadelphia, tarih yok, s. 94.

⁷² Lessing, ss. 82-90.

⁷³ Schilson, s. 175; Gökberg, s. 367.

ve dostluğunu kazanmıştır. Oyun gerçek hümanizmin, belirli bir gayeye yönelerek kurulan birlikteliklerden ziyade, tüm sınıflamalardan ve belirleyiciliklerden sıyrılarak, ‘insan olma’ temelinde kurulan arkadaşlıklarda ortaya çıktığını gösterir niteliktedir.⁷⁴

4. Lessing’in Moses Mendelssohn’a Etkisi

Lessing’in ‘üç yüzük’ öyküsünde herhangi bir dinin mutlak hakikati göstermediği iddiası, Yahudi filozofu Moses Mendelssohn’u (1729-1786) derinden etkilemiştir. Aynı şekilde Lessing’in dinlere karşı hoşgörülü olma düşüncesi, yakın arkadaşı Mendelssohn’a yandırılır. Dolayısıyla her iki düşünür arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Mendelssohn, Lessing’ten aldığı cesaretle, Tanrı’nın varlığı, takdiri ve ölümsüzlüğü gibi konuların tamamının, akılla keşfedebileceğini söylemiştir. Yahudilerin görevinin Tanrı’nın birliğine dikkat çekmek ve ahlakî monoteizmi insanlığın geri kalanına sürekli hatırlatmak olduğuna inanmıştır.⁷⁵

Yahudiliğin pozitif bilimler doğrultusunda yorumlanması gerektiğini ileri süren Mendelssohn, Yahudilerin içerisinde buldukları toplumlarla ve yasalarla bütünleşmeleri gerektiğini belirtir. Çünkü gerçek özgürlük ancak diğerleriyle eşit vatandaşlık hakkına sahip olmakla elde edilebilir.⁷⁶ Mendelssohn, Yahudi inancının hiçbir şekilde akla karşı olmadığını, Sina’daki vahyin başkalarına tebliğ için verilmediğini, sadece bir milletin yasaları olduğunu, çünkü inancın hükümle elde edilemeyeceğini ileri sürer. Yahudilere verilen hükümler, yalnızca bir Yahudi teokratik devletin yasaları olabilir. Mendelssohn, Yahudiliği, Aydınlanma ile vahye dayalı din arasındaki mücadeleden kurtarmak istemiştir. Onun görüşleri bazı Yahudilerin geleneğe karşı tutumunda radikal değişime sebep olmuştur. Sonuçta İsrail’in seçilmişliği ve diğer insanlardan üstünlüğü inancı, Tanrı’nın İsrail’in lehinde takdirde bulunduğu gibi sürgünde gelişen dinî argümanlar zayıflamış, İsrail’in gelecekte kurtulacağı beklentisi yok olmaya başlamıştır.⁷⁷

Mendelssohn, *Bilge Nathan* oyununa dayanarak, Yahudiliğin aksine Hıristiyanlığın, modernitenin temeli olan dinî özgürlükle

⁷⁴ http://medeniyetmektebi.org/mm/index.php?option=com_content&task=view&id=527 (23.12.2010)

⁷⁵ Dan Cohn-Sherbok, *Judaism*, Routledge, London, 1999, ss. 61-62.

⁷⁶ Demirci, s. 45.

⁷⁷ Azriel Shochat-Judith R. Baskin, ‘Haskalah’, *Encyclopaedia Judaica*, VIII, Thomson-Gale, USA, 2007, s. 436.

çatışan dogmalar öğrettiğini, Yahudiliğin ise mantık dini olduğunu ve evrensel mantık hakikatlerini telkin ettiğini iddia etmiştir.⁷⁸

Sonuç

Alman edebiyatında önemli bir yeri olan Lessing, Hıristiyan dünyadaki 'dinî öteki'ne karşı var olan bağnazlık, önyargı ve hoşgörüsüzlükle mücadele etmiş, Hıristiyanlığın temel dogmalarına ciddi eleştiriler getirmiştir. Bu eleştirilerine hem ortodoksi taraftarlarından hem de liberal teologlardan aşırı bir tepki gelmiştir. Goeze ile girdiği polemik, Reform'dan beri yapılan en şiddetli tartışma olduğu söylenir. Ne kendi ismiyle ne de başka bir isim altında yazı yazmasının yasaklanmasına sebep olan bu tartışma, Lessing'e düşüncelerini tiyatro oyunları ile halka anlatma yolunu açmıştır. Böylece o 'Bilge Nathan'ı yazmıştır. Hıristiyanlar açısından ilk ideolojik düşünce piyesi olma özelliği de taşıyan bu yapıt, hoşgörüsüzlüğün akla aykırılığını göstermek için yazılmıştır. Bu yönüyle hem yazıldığı dönemde hem de sonrasında insanlar üzerinde olumlu etki bırakmıştır.

Lessing, Aydınlanma filozoflarının felsefî tartışmalarda ortaya koymaya çalıştığı hümanizm ve hoşgörü temalarını tiyatro sahnesinde halka indirmeyi başarmıştır. Bir dinin diğerine üstünlüğü iddiasını eleştirmiştir. Ona göre her dinin müntesipleri kendi dinlerini etik ve ahlakî kıstaslara göre yaşabilmelidir. Fakat onun çoğulculuk anlayışı, günümüzdeki dinî çoğulcuk düşüncesinden oldukça farklıdır. Lessing, dinlerin kurtuluş öğretileriyle hiç ilgilenmemiş, farklı dil, din ve ırktan insanların birlikte yaşamasını öngören 'dinlerin çokluğu' olgusunu bir realite olarak kabul etmiştir. Doğru inanç vurgusu yerine, doğru eylem görüşünü benimseyen düşünür, ortodoks doktrin ve dogmalarına karşı akılcı Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Diğer dinlere karşı hoşgörülü yaklaşımı öğretmiştir.

Bilge Nathan'da, Yahudiyi kahraman, Müslümanı bilge ve hoşgörülü bir hükümdar, Hıristiyan patriğini ise hoşgörüsüz bir cani olarak tasvir etmesi, bazı çevrelerin büyük tepkisine yol açmıştır. Oyunun sonunda açığa çıkan, temel karakterler arasındaki ailevî yakınlık, Lessing'in büyük monoteist dinler arasındaki kardeşçe sevgi ve karşılıklı anlayış görüşünün metaforik bir anlatımıdır. Bir-

⁷⁸ Susannah Heschel, 'Philosophy, Nineteenth-Century Jewish', *Encyclopedia of Modern Jewish Culture*, (ed.: Glenda Abramson), I, Routledge, London and New York, 2005, s. 179.

çok açıdan Bilge Nathan isimli bu oyun, yazılışının üzerinden yüzlerce yıl geçmiş olmasına rağmen, hâlâ provokatif bir özellik taşır. Lessing, *'Bilge Nathan'* ve *'İnsanlığın Eğitimi'* isimli kitaplarında 'yeni bir hayat ideali' veya 'yeni bir dünya görüşü' ortaya koymaya çalışmıştır.

'Üç yüzük' öyküsünde ortaya konulmaya çalışılan dil, din, renk ve ırk ayrımı olmaksızın tüm insanların kardeş olduğu düşüncesi, Lessing'in içinde yaşadığı Hıristiyan toplumunun oldukça yabancı olduğu bir durumdu. Bu yüzden insanlar onu farklı ve orijinal bulmuşlardı. Hâlbuki İslam'ın çağlar öncesinde dünyaya sunduğu mesaj, bunun çok çok ötesindeydi.

Kaynakça

- ADAM Baki, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Açısından Diğer Dinler, Pınar yay., İstanbul, 2000.
- ALICI Mustafa, Müslüman-Hıristiyan Diyalogu/Tarihçesi, Çeşitleri, Hedefleri, Problemleri, İz yay., İstanbul, 2005.
- ARICAN Musa Kazım, Dinî Tekelcilik, Otto yay., Ankara, 2009.
- ASLAN Adnan, Dinler ve Hakikat/J. Hick ve S. H. Nasr'ın Felsefesinde Dinî Çoğulculuk, İsam yay., İstanbul, 2006.
- AYDIN Mahmut, "Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk", Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları, Ankara Okulu yay., Ankara, 2005, (ss. 15-49).
- AYTAÇ Gürsel, Yeni Alman Edebiyatı Tarihi, Multilingual, İstanbul, 2001.
- BAŞÇI Vahdettin, 17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 2002.
- BAYET Albert, Dine Karşı Düşünce Tarihi, (çev.: Cemal Süreyya), Broy yay., basım yeri yok, 1991.
- BURY John, Düşünce Özgürlüğünün Tarihi, (çev.: Durul Batu), Erdini yay., 1978. (http://web.itu.edu.tr/~bulu/favorite_books_files/dusunce_ozgurlugu.pdf 04.01.2011).
- CEVİZCİ Ahmet, Aydınlanma Felsefesi, IV, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002.
- COHN-SHERBOK Dan, Judaism, Routledge, London, 1999.
- ÇİĞDEM Ahmet, Aydınlanma Düşüncesi, İletişim yay., İstanbul, 1993.
- DEMİRCİ Kürşat, Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk, Ayışığı kitapları, İstanbul, 2000.
- DUBIN Lois C., "The social and cultural context: eighteenthcentury Enlightenment", History of Jewish Philosophy, (eds.: Daniel H.Frank and Oliver Leaman), Routledge, London and New York, 2005, (ss. 566-587).
- DÜZGÜN Şaban Ali, "İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı", Kalam Araştırmaları, 4:2 (2006), (ss. 11-38).
- FISCHER Barbara-FOX Thomas C., "Lessing's Life and Work", A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, (ss. 13-39).

- FRANK Daniel H.-LEAMAN Oliver (eds.), *History of Jewish Philosophy*, II, Routledge, New York, 1997.
- GOETSCHEL Willi, "Lessing and the Jews", *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, (ss. 185-208).
- GÖKBERG Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990
- HESCHEL Susannah, 'Philosophy, Nineteenth-Century Jewish', *Encyclopedia of Modern Jewish Culture*, (ed.: Glenda Abramson), I, Routledge, London and New York, 2005.
- İBN-İ SİNA ve İBN-İ TUFEYL, Hay bin Yakzan, (çev.: M. Şerafeddin Yaltkaya ve Babanzade Reşid; Hazırlayan: N. Ahmet Özalp), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- LESSING Gotthold Ephraim, *Bilge Nathan*, (çev.: Hayrullah Örs), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1981.
- Lessing's *Nathan the Wise*, (Translated from the German Ernest Bell), David McKay Publisher, Philadelphia, tarih yok.
- MAXWELL Patrick, *Gotthold Ephraim Lessing*, George Alexander Kohut, *Nathan the Wise a Dramatic Poem*, Bloch Publishing Company, New York, 1917.
- NISBET H. B., "Lessing and Philosophy", *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, (ss. 133-154).
- OLGUN Hakan, *Protestan Ahlaklığı Sorunu ve Philip Melanchthon*, *Milel ve Nihal*, (2004), yıl 2 sayı 1, (ss. 115-144).
- ROLLESTON T. W., *Life of Gotthold Ephraim Lessing*, Walter Scott, London, 1889
- SAHAKIAN William S., *Felsefe Tarihi*, (çev.: Aziz Yardımlı), İdea yay., İstanbul, 1997,
- SALİHOĞLU Hüseyin, "Alman Edebiyatında Fırtına ve Tepki", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1998, Sa.: 3, (ss. 199-208).
- SCHILSON Arno, "Lessing and Theology", *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, (ed. Barbara Fischer-Thomas C. Fox), Camden House, USA, 2005, (ss. 157-183).
- SHOCHAT Azriel-BASKIN Judith R., 'Haskalah', *Encyclopaedia Judaica*, VIII, Thomson-Gale, USA, 2007, (ss. 434-444).
- SİNANOĞLU Suat, "Giovanni Boccaccio", *DTCF Dergisi*, (1958), *Ankara*, cilt XVI, sayı 1-2, (ss. 19-40).
- SKIRBEKK Gunnar-GILJE Nils, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (çev.: Emrah Akbaş-Şule Mutlu), Üniversite Kitabevi yay., İstanbul, 1999.
- Tales from Boccaccio*, The Stratford Company, Boston, 1918.
- TİMUÇİN Afşar, *Düşünce Tarihi 3/Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü (XIX ve XX. Yüzyıllar)*, Bulut yay., İstanbul, 2001.
- ÜNLÜ Selçuk, "18. Yüzyıl ve Yeni Alman Tiyatrosu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1992), Konya, Sa:1, (ss. 101-106).
- ÜNLÜ Selçuk, "Goethe Döneminin Ruhü", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya, 1994, Sa:3, (ss. 117-123).
- YASUKATA Toshimasa, *Lessing's Philosophy of Religion and the German Enlightenment*, Oxford University Press, New York, 2002.
- YAZOĞLU Ruhattin-AYDENİZ Hüsni (Derleyen ve Çeviren), *Dini Çoğulculuk/John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, İz yay., İstanbul, 2006.
- http://medeniyetmektebi.org/mm/index.php?option=com_content&task=view&id=527 (23.12.2010).

